

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

רפאל ניר

בידול סמנטי ו"בידול" פרגמטי

קראתי בעניין את מאמרו של מר ציון עוקשי "בידול פרגמטי" (לשונונו לעם מו [תשנ"ה], ג, עמ' 112-117). המחבר מציע להבחין בין שני סוגים של בידול: סמנטי ופרגמטי. לדידו בידול פרגמטי בין מילים מתבטא בכך, שאין הוא נחלת הכלל "אלא יצירה אד-הוק, המשרתת את כוונת הדובר [...], בין אם ההבחנה הסמנטית שברקע אכן קיימת, בין אם היא מוצעת לראשונה ברגע הדיבור עצמו מתוך כוונה שהשומע יעמוד עליה מעצמו". הוא מגדיר את הבידול הפרגמטי כבידול "שיש בבסיסו מרכיבים סמנטיים קרובי משמעות או קרובי גיזרון, אך יש בהם עמדה אישית בעלת גוונים שונים, שיש לפענחה בין השורות, ובעיקר מעבר לשורות".

נבדוק תחילה כמה מן הדוגמות שמביא המחבר. הוא מזכיר את ההבחנה בין הפעלים **שומע ומקשיב**: "הוא שומע, אך אינו מקשיב". דוגמה זו מופיעה בקבוצה א, הכוללת "בידול בין מילים שונות הנתפסות בדרך כלל כנרדפות". קשה לנו להסכים כי שתי המילים **שומע-מקשיב** אכן נתפסות כנרדפות ממש. נראה לנו שההבחנה ביניהן בעברית בת ימינו היא סמנטית ולא פרגמטית: **שמיעה** היא קליטה פסיבית בחוש השמע, ואילו **הקשבה** מתבטאת אמנם בשמיעה, אולם נוסף לה הרכיב הסמנטי [+התכוונות]. ההבחנה בין משמעי הפעלים במשפט שמביא המחבר - "הוא שומע, אך אינו מקשיב" - אינה תלויה כלל בכוונת הדובר. המחבר אכן מציין כי הבידול הסמנטי קיים כבר ביסודן של המילים, אולם לדעתו "הלשון טשטשה ביניהם", ולראיה הוא מביא את ההגדרה המילונית של אבן-שושן. ראוי לציין, כי בהכרעה אם חל בידול סמנטי בין מילים בלשון ימינו אין להסתמך על התיעוד במילון. תיעוד כזה מציין את תחושתו של המילונאי, ובדרך כלל אינו מבוסס על מחקר סוציו-לשוני הבודק את מעמדן של המילים בשימושם של הדוברים.

גם ההבחנה שבין **רואה למסתכל** היא סמנטית ולא פרגמטית. היא מקבילה - בתחום הראייה - לזו שבין **שומע למקשיב**.

דוגמה אחרת שמביא המחבר להבחנה סמנטית: **יודעים-מבינים**. גם במקרה זה ההבחנה היא במישור הסמנטי. שני הפעלים אינם משמשים כלל בצורה מקבילה: **אינני יודע** אין פירושו 'אינני מבין'. הוא הדין גם ביחס לדוגמות האחרות שבקבוצה זו: **חינוך-לימודים**, **אנשים-טיפוסים**, **תנועה-תזונה**.

הקבוצה השנייה כוללת מילים שנגזרו משורש זהה. ראשית יש לציין, כי ראוי להבחין בין גזרונה של המילה לבין המשמעות שלה. יש מקרים רבים שבהם נגזרו מילים מאותו שורש, אולם משמעותם שונים, במעט או בהרבה. ההבחנה שבין **מורים לעובדי הוראה** אינה רק במישור ה"פרגמטי", והמחבר אף מציין זאת. אם כך, מה טיבו של "הבידול הפרגמטי" שחל כאן? העובדה שמישהו ביטא את דעתו באמצעות המשפט "יש לנו היום עובדי הוראה, אך לא מורים" מעניקה אמנם לביטוי **עובדי הוראה** קונוטציה שלילית, אך אינה יוצרת בידול חדש בין המילים עצמן.

במשפט "הישראלים הולכים לעבודה, אך לא לעבוד" נעשה שימוש במילה **עבודה** במשמעות של 'מקום העבודה'. צודק המחבר שיש כאן ביקורת על המנגנון הציבורי, אולם מדוע לכרוך זאת ב"בידול פרגמטי" בין המילים **לעבוד ועבודה**? המשמעות העממית של המילה **עבודה** מנוצלת כאן לצרכיו של הדובר.

בדוגמה "הוא קם, אבל לא מתעורר" אכן נעשה שימוש מיוחד (אירוני) בפועל **להתעורר**, אולם לא ברור לנו מדוע רואה בכך המחבר "בידול פרגמטי" בין הפעלים **קם ומתעורר**.

קיימת הסכמה בין הסמנטיקאים, שנרדפות מוחלטת בשפה היא בגדר תופעה נדירה ביותר. כאשר מזדמנות לדובריה של לשון חיה (להבדיל משימוש ספרותי בשפה) שתי מילים בעלות משמעות זהה, יש נטייה להבחין ביניהן באמצעות בידול סמנטי. על כך כבר עמד אבי המונח "סמנטיקה", מישל בריאל, בסוף המאה הקודמת, שקרא לנטייה זו "חוק התפוצה"¹. הבידול הסמנטי בין נרדפים (במקורם) הוא אפוא תופעה נפוצה ומוכרת. היא שכחה מאוד בעברית בת ימינו, משום שאוצר המילים של לשוננו יונק ממקורות שונים, בעיקר מן המקרא ומלשון חז"ל. הבידול הסמנטי אינו מתבטא בהכרח בהבחנה בין המשמע המילוני של כל אחת מצמד המילים. לעתים ההבחנה היא בשימוש המשלבי, כלומר ברובד הסגנוני. כך, למשל, מבחינים בימינו בין **ירח** (מלשון המקרא) ל**לַבְנָה** (השלטת בעיקר בלשון חז"ל). המילה **לבנה** משמשת במשלב "גבוה", ספרותי, ואילו **ירח** אינה מסומנת מבחינת המשלב, והיא בבחינת "בִּרְרַת המחדל".

הפרגמטיקה עוסקת, כידוע, בצד הפונקציונלי של הלשון, בשימוש בה בתוך הקשרים נסיבתיים ספציפיים. לפי החלוקה הקלאסית של צ' מוריס² עניינה ביחסים שבין הסימנים למשתמשים בהם (להבדיל מן הסמנטיקה, שעניינה ביחסים שבין הסימנים למסומנים). הפרגמטיקה מתייחסת אפוא למשמעות המבע (שהוא יחידת תקשורת), להבדיל ממשמעות המשפט (שהוא יחידת לשון, המופשטת משימושים ספציפיים). כל שימוש בלשון, כולל השימוש במילים (גם אם הן זהות, לא כל שכן "נרדפות"), הוא תלוי הקשר ומותנה בכוונתו של הדובר. הגישה הפרגמטית מניחה, כי הדובר משתמש בחומרי הלשון כדי לבצע "פעולות דיבור". היא מפנה את תשומת הלב לכך שאדם יכול להשתמש באותן מילים, ואפילו באותם מבני לשון, כדי "להתכוון" לדברים שונים (למשל - השאלה "לאן הגענו?" עשויה לבטא שאלה עניינית, שהדובר מבקש לה תשובה, או - לחלופין - קריאת מתאה: "ראו עד היכן הגענו...").

מכל האמור לעיל נראה לנו שהשימוש במונח "בידול פרגמטי" הוא מוטעה מיסודו. המושג "בידול" (דיפרנציאציה) אינו יכול להתייחס לשינוי חד-פעמי במשמעות. הוא מציין הבחנה עקיבה בין שני משמעים (או יותר). מכאן שכל בידול בין משמעויות הוא בהכרח "סמנטי", בין אם הוא מתועד במילון בין אם לאו. ייתכן שתחילתו של בידול כזה נעוצה בשימוש פרגמטי, בהקשר מסוים, באחת מן המילים - במשמעות שונה מן המקובל. שימוש כזה, אם הוא חוזר על עצמו, עשוי להוביל לבידול סמנטי.

הערות

1. ראה עוד בעניין זה ר' ניר, סמנטיקה עברית - תקשורת ומשמעות, האוניברסיטה הפתוחה, כרך 2, תל-אביב 1989, עמ' 105-109.
2. C. W. Morris, *Foundations of the Theory of Signs*, Chicago 1938.